

ARHIV SRBA U HRVATSKOJ I ZAOSTAVŠTINA ERVINA PERATONERA

50

Apstrakt: Nakon književnoteorijskog uvoda, u radu su predstavljeni građa i aktivnosti zagrebačkog Arhiva Srba u Hrvatskoj. Zahvaljujući saradnji Srpskog narodnog vijeća (kao središnje organizacije za promociju ljudskih, građanskih i nacionalnih prava Srba) i Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“ (kao njihove glavne kulturne, prosvetne i naučne ustanove), taj arhiv čuva, obrađuje i daje na raspolaganje istorijsku baštinu relevantnu za život srpske zajednice u Republici Hrvatskoj. Zbog toga je Arhiv Srba od izuzetne važnosti za proučavanje novije istorije srpsko-hrvatskih odnosa. Zamišljen kao ustanova na temeljima čijeg delovanja bi u perspektivi trebalo da bude osnovan istraživački centar, on je jezgro mreže u sklopu koje od 2018. deluje naučni časopis „Tragovi“.

Drugi deo rada osvrta se na Fond Ervina Peratonera, koji predstavlja jednu od značajnijih ličnih donacija Arhivu Srba u Hrvatskoj. Reč je o istoričaru umetnosti i publicisti koji je, između ostalog, bio i učesnik rasprava vođenih oko statusa književne i umetničke kritike. U radu su njegovi stavovi – izneti u polemici sa Svetozarom Petrovićem – analizirani kako iz naznačene teorijske, tako i iz vizure arhivskih materijala koji ih osvetljavaju na do sada nepoznat način.

Ključne reči: arhiv, književna teorija, poststrukturalizam, Arhiv Srba u Hrvatskoj, Tragovi, Ervin Peratoner, Svetozar Petrović, Jugoslavija, marksistička književna kritika, filologija

čika Ljubi Romčeviću
(Krstinja, 1926 – Beograd, 2016)

Bilo bi preblago reći da se nauka o književnosti – kao neostvareni projekat kojem je trajanje, ugrubo gledano, omeđeno pojavom ruskog formalizma s jedne, odnosno teorije recepcije, s druge strane – klonila arhivskih institucija. Shodno vlastitoj aistoričnosti, ona nam je bezmalo zabranjivala ulazak u njih! Štaviše, pobunivši se početkom prošlog veka protiv pozitivističkih zastranjenja, najuticajniji su proučavaoci književnosti – insistirajući na semantičkoj autonomiji teksta i prevlasti tzv. unutrašnjeg pristupa – zapodeneduli ne samo paradoksalan krstaški rat protiv svoje majčice filologije, nego i takmičenje u preziru spram svih empirijskih, a naročito arhivskih istraživanja. Setimo se sa kakvom su se mešavinom užasavanja i duhovitosti (još uvek maltene golobradi) zagovornici formalnog metoda rugali uistinu gogoljevskom prizoru ostarelih, pogrbljenih i drščućih akademika koji su – gde drugde nego u mračnim i prašnjavim ruskim arhivima? – uporno preturali po ljubavnom životu mladog Puškina u nadi da će tako odgonetnuti tajnu pesnikove umetnosti. U tom smislu, ne treba da čudi što će tek u ovom veku izaći reprint knjige kakva je *Дон-Жуанский список А. С. Пушкина* (1923) P. K. Gubera. Koliko god nebitan

¹ vanredni profesor, brebanov@eunet.rs

bio, podatak o njoj, kao i naknadnoj izradi njenog elektronskog izdanja, ima težinu simptoma, pošto posredno, ali pouzdano ukazuje na promenu „paradigme“.²

Naime, mada je pominjano užasavanje bilo umnogome opravdano, a pomenuta duhovitost nezaboravna, počev od šezdesetih godina sve češće se postavljalo pitanje intelektualne cene koja je plaćena da bi se pozitivizmu zadao onako snažan udarac. Problem je bio u tome što su različiti ogranci *Literaturwissenschafta* oslonac pronašli u lingvistici kao „tvrdoj“ nauci koja je ex-filozofima nametnula novo razumevanje „književne činjenice“, svoju metodologiju i drugačiju terminologiju. Rezultati su u isti mah bili i ohrabrujući i pogubni. Bežeći uspaničeno od scile filologije, nauka o književnosti se ponizno priklonila haribdi nauke o jeziku. Programskim izrazom te pokorenosti ostaje formulacija s kraja pedesetih godina, prema kojoj je celokupna poetika samo deo lingvistike (up. Jakobson 1981: 18-51). Time je lingvistička „invazija“ dostigla vrhunac, da bi usledilo njeno opadanje. Ima li boljeg dokaza za to od činjenice da će i sâm Roman Jakobson tokom sedamdesetih, praktično pred smrt, priznati kako se, posle svega, oseća prevashodno – filologom?

51

Ali, kao što ni u svom vezivanju za lingvistiku nije predstavljalo izuzetak, proučavanje književnosti je i pri preskakanju vlastite lingvističke senke pratilo zbivanja na široj sceni, gde je u čitavoj humanistici tokom poslednjih pola stoleća sve upadljiviji „zaokret ka arhivu“, ako ne i prava „arhivska groznica“. Promeni su, kao što je poznato, presudno doprinela filozofska štiva koja su, u rasponu od četvrt stoleća, napisali Michel Foucault (*L'Archéologie du savoir*, 1969) i Jacques Derrida (*Mal d'archive: une impression freudienne*, 1995). Pritom nam je rani Foucault dao *epistemološku definiciju*, a pozni Derrida psihonaliitičko čitanje arhiva. U najkraćem, evo kako.

U „Uvodu“ *Arheologije znanja* obrazlaže se razlika između opšte istorije (fokusrane na kontinuitete) i disciplinâ kao što su istorija ideja, istorija nauke, pa i istorija književnosti (zaokupljenih diskontinuitetima). Foucaultov cilj nije bio da tu razliku (pre) naglasi, nego da skrene pažnju na promenu – ili, kako veli, „epistemološku mutaciju“ – odnosa prema dokumentima. Ako je opšta istorija doskora pokušavala da *spomenike* prošlosti pretvori u *dokumenta*, u naše je doba na delu obrnut proces, blagodareći kojem istorijsko saznavanje biva preobraženo u arheologiju. Ona se *diskursu* obraća kao spomeniku, što za posledicu ima *rasređivanje*: podiranje „istorijskog *a priori*“ i suvereniteta subjekta, koje dovodi do premeštanja akcenta na koncepte kao što su prag ili raskid, prelom ili preobražaj. Odatle i definicija po kojoj je arhiv „закон онога што може бити речено, систем који уређује појаву исказа као сингуларних догађаја“.³ Arhiv, dakle, *nije* ni suma dokumenata, ni puka ustanova: on ne čuva „događaj iskaza“ za neko docnije pamćenje, nego daje *sistem njegove iskazivosti*. Uostalom, po Foucaultu, istorija se ne odvija ni zakonito, ni slučajno, već „захваљујући целој једној игри односа својствених дискурзивној равни“.⁴ Utoliko se funkcija arhiva sastoji u objedinjavanju i diferenciranju samih diskursa.

² Pojam stavljam pod navodnike zbog toga što sam, pripremajući ovaj referat, primetio da su kolege-arhivisti katkada skloni da se nekritički odnose prema idejama Thomasa Kuhna. Za opasnosti koje takav odnos, odajući jedan tip prevaziđenog istorizma, sobom nosi, vidi: Svetozar Petrović, *The Concept of Paradigm in Literary Studies*, Metodološka misao u preseku. Sadašnji trenutak nauke o književnosti (ur. Branislava Milićić), Beograd 1988, 343-354. Napominjem da se i u prikazu različitih metodoloških orijentacija nadovezujem na istog autora i njegovu seminalnu *Privodu kritike* iz 1972. godine, o kojoj će više reči biti kasnije.

³ Мишел Фуко, *Археологија знања*, Београд и Сремски Карловци, 1998, 141.

⁴ Исто

O *ujedinjavanju znakova* govoriće i Derrida koji će tvrditi da je svaki arhiv skopčan ne samo s principom zadovoljstva, nego i s principom realnosti; ne samo s Erosom, nego i Tanatosom. Potonji u *Groznicu arhiva* biva markiran kao *anarhivičan* i *arhivioličan*. Zašto? Zato što arhivi služe za očuvanje, ali i za „obesprisućenje“ dokumenata. Svaki arhiv unapred radi protiv sebe. Ili, da i mi posegnemo za deridijanskom aporijom: arhiv sebe čuva od sećanja koje sâm čuva! Osim toga, arhiv po Derridi *per definitionem* spaja topološko (jer je oznaka za mesto) i nomološko (jer je oznaka za zakon). *Arkhe*, podseća on, ponekad označava *začetak*, a ponekad *zapovest*; kao što i *arkheion* može značiti i *kovčeg* i *hram*. Još snažnije od Foucaulta, Alžirac će naglasiti i političku dimenziju arhiva: „Nema političke moći bez kontrole arhiva, osim sjećanja. Učinkovita demokratizacija uvijek se mjeri ovim ključnim kriterijem: participacija i pristup arhivu, njegovu ustanovljavanju i tumačenju“;⁵ zaključice on. Konačno, izumitelj dekonstrukcije će, u duhu Marshalla McLuhana (koga ne imenuje ni tamo gde se pita šta bi bilo drugačije da su Freud i njegovi savremenici znali za kompjuter i da nisu morali rukom ispisati hiljade pisama), isticati kako istinska funkcija arhiva nije u tome da skladišti i izlaže dokumenta, nego da ih, posredstvom različitih tehnika arhivizacije, proizvodi i ustanovljava. Opšta nauka o arhivu – koji je konstitutivno nasilan, nedovršen i samo prividno kontingentan – proizlazi iz ekonomije pamćenja.

Posve je razumljivo da će upliv tih, ovde samo ovlaš nabačenih poststrukturalističkih ideja, koje arhivisti radije zovu postmodernističkim,⁶ dovesti do toga da će i jačanje arhivskih impulsa u humanistici (a i šire) biti praćeno odsustvom *arhaične* slike o arhivu kao lokaciji gde odlazimo da bismo (pro)našli „istinu“. Ti su impulsi zacarili i u samoj umetnosti, na primer u post-borhesovskom i post-imperijalnom literarnom žanru „arhivske romanse“ (Peter Ackroyd, Julian Barnes, Kingsley Amis).⁷ Otuda je i proučavaocima književnosti, ali i istorije njenog proučavanja, odavno belodano u kojoj je meri kulturno pamćenje uslovljeno dejstvom psiholoških, političkih i, pogotovo nakon pojave digitalnih izvora, tehnoloških sila. Toga su više od drugih svesni predstavnici onih teorijskih usmerenja koja su poslednjih decenija iskazivala interesovanje za arhiv i arhivistiku: novog istorizma, nove filologije i kvantitativnog formalizma. Ono što je za te tri orijentacije karakteristično, jeste da – svaka na sebi svojstven način – osporavaju književni kanon. Poslednja to čini tako što podrija binarnu opreku između *kanona* i *arhiva* (kojoj ću ovde posvetiti ceo jedan odeljak); druga ne pristaje na koncept dovršenog teksta; prvoj je Shakespeare važniji kao socijalni, nego kao estetski fakticitet.

Kako tema mog izlaganja nije teorijska, ne nameravam da se upuštam u debatu ni sa Stephenom Greenblatom, ni sa njegovim imenjakom Nicholsom, a ponajmanje sa Francom Morettijem (čije teze smatram najproblematičnijima). Ono je ionako prvobitno bilo zamišljeno kao hronika arhivske avanture čiji sam akter nedavno – krećući se unutar jednog od manjih, ali ne i manje važnih rukavaca istraživanja kojim sam poslednjih godina zaokupljen – nehotično postao. Teorijskim konsekvencama, koje su se neplanirano

⁵ Jacques Derrida, *Groznica arhiva: Freudov utisak*, 15 dana 1-2, Zagreb, 2011, 41 n2.

⁶ Vidi npr. Terry Cook, *Archival Science and Postmodernism: New Formulations for Old Concepts*, Archival Science 1, Amsterdam, 2000, 3-24. U tom često citiranom radu autor usvaja teze svojih prethodnika (Eric Ketelaar, Oddo Bucci) po kojima je u arhivistici *deskriptivnu* „paradigmu“ (kao pozitivističku, fizičku i modernu) nasledila *funkcionalna* (kao istorijska, virtualna i postmoderna). Socijalne aspekte te promene Cook potom razmatra u drugom delu svog diptiha: *Fashionable Nonsense or Professional Rebirth: Postmodernism and the Practice of Archives*, Archivaria 51, Ottawa, 2001, 14-35.

⁷ Za teorijsko i istorijsko određenje *romances of the archive* vidi Keen, 2001.

ispostavile njenim sastavnim delom, pozabaviću se u zaključku. Pre toga moram ispuniti obećanje i predstaviti jedan konkretan arhiv i jedan konkretan arhivski fond.

O JEDNOM ARHIVU I JEDNOM ČASOPISU

Arhiv Srba u Hrvatskoj (ASH) osnovalo je 2006. godine Srpsko narodno vijeće (SNV), krovna organizacija za unapređenje i promociju manjinskih prava Srba u Hrvatskoj.⁸ Radi se samo o jednoj iz mreže institucija kakve su Centar za razvoj i investicije, Omladinska mreža Srba, Sportsko rekreativno društvo Srba u Hrvatskoj ili razni socijalni, humanitarni i programi poput Političke akademije. Arhiv je smešten u Zagrebu, gde je nedavno preseljen u ulicu Preradovićeve na broj 21. Celokupan njegov sadržaj, koji najvećim delom pripada periodu socijalističke Jugoslavije kao zajedničke države dveju nacionalnih zajednica, opisan je prema Međunarodnom standardu ISDIAH, a početkom 2008. Hrvatski državni arhiv mu je izdao licencu stvaraoca arhivskog gradiva. Uključen je i u Hrvatski informacijski arhivski sustav (HAIS).

53

ASH ne obuhvata samo građu nastalu delovanjem SNV-a, nego i onu koja potiče iz drugih ustanova – od Srpske pravoslavne crkve i Srpskog demokratskog foruma do *Documente* (Centra za suočavanje s prošlošću) i karlovačkog Odbora za ljudska prava (45 kutija) – ali i porodica i pojedinaca. Među tridesetak „zbirki izvornog arhivskog gradiva raznih osoba“ su i fondovi Divne Zečević, Milorada Pupovca, Svetozara Livade, Milana Radeke, Vojina Bakića, Slavka Goldsteina (49 kutija), Pere Kvrgića, Jovana Mirića, Mihaela Sobolevskog, Adama Dupala i drugih. Tu su i brojni audio-vizuelni i digitalni zapisi, pošto ASH prikuplja usmena svedočanstava o dešavanjima koja su od značaja za političku i kulturnu istoriju Srba u Hrvatskoj. Ne manjkaju ni materijali o narodnooslobodilačkoj borbi i njenoj spomeničkoj baštini, kao i ratnim zbivanjima tokom devedesetih godina prošlog veka. Najzad, ASH raspolaže bibliotekom od više hiljada knjiga i šarolikim *press*-materijalom, čuvajući sistematično i sva novinska i časopisna izdanja srpske zajednice (*Prosvjeta*, *Ljetopis SKD Prosvjete*, *Artefakti*, *Identitet*, *Bijela pčela*). Na novoj adresi nalazi se i izvrsno opremljena čitaonica.

U sklopu obimne izdavačke aktivnosti SNV, izuzev knjiga⁹ i *SNV Bulletina*, objavljuje i ugledni politički nedeljnik iliti „tjednik za racionalnu manjinu“ *Novosti*. No, ovde nam je – kako zbog njenog kvaliteta, tako i zbog činjenice da joj je suizdavač sâm ASH, te da su mnogi prilozi koji su u njoj objavljeni proistekli iz arhivskih uvida – najvažnije to što od 2018. godine SNV izdaje publikaciju pod nazivom *Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme*.

Časopis je akademski i izlazi dva puta godišnje. U njemu se štampaju originalni i pregledni naučni radovi, kao i prikazi knjiga. Glavni i odgovorni urednik je Dejan Jović, profesor zagrebačkog Fakulteta političkih znanosti i pisac knjiga *Jugoslavija – država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990)* (2003) i *Rat i*

⁸ Kao Nacionalna koordinacija vijeća srpske nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj, SNV je formiran 1997. godine, na osnovu odredbi Erdutskog sporazuma. Novembra 2020. SNV i ASH su organizovali konferenciju „Erdutski sporazum 25 godina kasnije“. U tri panela – istorijskom, naučnom i političkom – na njoj su sudelovali realizatori njegovog sklapanja, proučavaoci mirovnih reintegracija i predstavnici aktuelnih vlasti u Hrvatskoj i Srbiji.

⁹ Samo u poslednjih par godina štampana su sledeća izdanja: Branko Mamula, *Admiral s Korduna: bitke i sudbine* (2020); *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: zbornik radova* (2019); Milan Radanović, *Slavonijo, triput si gorila...: Kotar Podravska Slatina u Drugom svetskom ratu* (2019); Božidar Simić, *Srbi u Imotskoj krajini* (2019).

mit: politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj (2017). Specifičnost *Tragova* leži u tome što su zamišljeni kao usko specijalistički (usmereni ka srpsko-hrvatskim relacijama), ali i multidisciplinarni, tako da u konačnici pokrivaju izuzetno širok spektar. U njima različitim metodologijama biva obrađivana istorijska, politikološka, pravna, ekonomska, kulturološka, medijska, umetnička, identitetska, verska i druga problematika. Kao i sve značajnije stručne publikacije, dostupni su na centralnom portalu hrvatskih naučnih časopisa *Hrčak*, gde se mogu preuzeti besplatno i integralno. Prema podacima sa tog portala, među najčitanijim, odnosno najpreuzimanijim člancima su „Zločini 3. bojne 1. ustaškog obrambenog zdruga na području Stare Gradiške i Bosanske Gradiške krajem 1943. i početkom 1944.“ Milana Radanovića, „Prečanski Srbi u Velikom ratu“ Gorana Vasina, „Sisak 1990–1991: ratni zločini nad Srbima“ Tihomira Ponoša, „Na rubu službene kulture sjećanja: slučaj vukovarskog kirurga dr. Mladena Ivankovića“ Vladimira Filipovića, „Novi dokumenti o ratu u Vukovaru 1991.“ Koste Nikolića itd.

Slika 1

Redakcija broji osamnaest članova. Od pedesetak saradnika i saradnica, koliko ih je do sada priložilo radove, većinu dakako čine oni iz Hrvatske i Srbije. Ali, ima ih i iz drugih jugoslovenskih republika, kao i onih koji, iako su poreklom iz „regije“, poseduju inozemnu univerzitetsku afilijaciju. U uvodnoj belešci za prvi broj (slika 1) najavljeno je da će *Tragovi* – s obzirom na to da se „o fundamentalno hrvatskim i srpskim, jugoslovenskim i post-jugoslovenskim“ problemima poslednjih decenija u akademskoj sferi više pisalo u inostranstvu – pokušati da „vrata naše teme kući“.¹⁰ Na osnovu dosadašnjih šest brojeva čini se da su na najboljem putu da u tome uspeju. Cilj je da hrvatska i srpska akademska javnost iskoriste šansu koju su, kako se zapaža u istoj belešci, tokom 1990-ih propustile, kako bi interpretirajući događaje na „ovim prostorima“ i sebi i društvima čiji su sastavni deo omogućile da napokon, umesto bivanja pukim objektom, postanu subjekt svoje istorije. U tome se i sastoji misija društvenih i humanističkih nauka za čije je ispunjenje – upozorava Jović –

nužno osigurati akademsku slobodu. Žalosno je u kojoj je meri ona i na globalnom i na lokalnom planu ugrožena; a žalostan je, mora se dodati, i socijalni položaj univerziteta, nadasve humanistike.

Utoliko ni navedene, kao ni ostale proklamovane intencije časopisa, neće biti lako ostvariti. Ipak, plan je da se u narednim godinama i decenijama oformi fundus od više stotina tekstova koji će onda i sâm postati nezaobilazno izvoriste građe. Budući da i ASH i *Tragovi* okupljaju uglavnom mlađe istraživače, SNV će – kao politička organizacija koja nikada nije bila lišena sluha za obrazovanje i nauku – nastojati da sredstvima iz državnih, ali i EU-fondova omogući i podrži njihove naučne karijere. Ishod svih tih napora mogao bi da bude jedan novi istraživački centar ili institut.

Pred kraj maločas citirane beleške Jović je efektno objasnio i naziv samog časopisa, podsetivši na to da bi se reč *tragovi* na engleski jezik mogla prevesti i kao *traces* (mala količina) i kao *footprints* (otisci). Time je potcrtao činjenicu da je nakon tragičnih istorijskih iskustava srpska zajednica u Hrvatskoj svedena na „ostatke ostataka“, ali i naglasio da uredništvo svojim aktivnostima želi da ostavi otiske u „fleksibilnom i stalno

¹⁰ Dejan Jović, *Čemu Tragovi?*, *Tragovi* 1, Zagreb, 2018, 10.

promijenljivom *pijesku stvarnosti*“, a sve u nadi da će naredne generacije „možda slijediti naše tragove, a ne tragove onih koji su učinili da je ta zajednica danas i ovdje prisutna tek u tragovima“. ¹¹

Takođe, prilikom predstavljanja časopisa na zagrebačkom festivalu povijesti „Kliofest“, glavni i odgovorni urednik je u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici (NSK) maja 2021. izjavio kako bi jednako prikladan naziv za *Tragove* bio *Naše teme*, ali da je dotično ime svojevremeno „uzeto“ za drugi časopis. ¹² Bila je to aluzija na jednu od najtrajnijih jugoslovenskih periodičnih publikacija iz oblasti društvenih nauka, koju je pod nazivom *Naše teme: časopis mladih za društvena pitanja* 1957. pokrenuo Centralni komitet Narodne omladine Hrvatske, i koja je u Zagrebu – najpre kao dvomesečnik, a od 1961. kao mesečnik, čiji je podnaslov naposljetku promjenjen u *Časopis za društvena pitanja* – izlazila sve do 1990. godine. Među temama *Naših tema* bili su unutarjugoslovenski i međunarodni politički i ekonomski odnosi, postmodernizam i ekologija, nacija i religija, vlasništvo i samoupravljanje, sociologija i estetika, tako da je časopis figurirao kao jedna od najprominentnijih jugoslovenskih tribina na kojima se raspravljalo o pitanjima od javnog i intelektualnog interesa.

To već sada važi i za *Tragove*, koji su se kroz trogodišnje delovanje nametnuli kao veoma agilna periodična publikacija, usled čega izazivaju veliko interesovanje kako potencijalnih saradnika, tako i publike. Časopis upriličuje i javna predavanja (ove je godine jedno takvo, o ustaškim zločinima, preko *zooma* održao Rory Yeomans), a nije nevažno ni to da osim interdisciplinarnog zahvata *Tragovi* sa nekadašnjim *Našim temama* dele i praksu organizovanja debata o novoobjavljenim knjigama (pa su tako pod njihovim okriljem održani razgovori o ostvarenjima Drage Roksandića, Branke Prpe, Koste Nikolića, Mile Dragojević, Ivane Pantelić, Nikole Petkovića) i istorijskim događajima (tribina povodom stogodišnjice stvaranja Jugoslavije).

Kako to već u životu biva, slučaj je hteo da me do Arhiva Srba u Hrvatskoj i zaostavštine Ervina Peratonera dovedu baš *Naše teme*, tačnije jedna neobična i samo naizgled efemerna rasprava koja je na stranicama tog časopisa vođena pre skoro šest decenija, a u kojoj je drugi učesnik bio autor o kome sam prošle godine objavio tekst u *Tragovima*. ¹³

O JEDNOJ ZABORAVLJENOJ POLEMICI

Reč je o dijalogu koji je književni teoretičar i istoričar Svetozar Petrović (1931–2005) na stranicama *Naših tema* poveo sa istoričarem umetnosti Ervinom Peratonerom (1917–1996). Najpre je Peratoner objavio članak „Imamo li marksističku kritiku?“, na koji je Petrović – kao jedan od preduzimljivijih urednika *Naših tema* ¹⁴ – reagovao

¹¹ Isto, 13.

¹² Podaci o manifestaciji i link za snimak predstavljanja dostupni su na elektronskoj adresi: <https://snv.hr/predstavljanje-novog-broja-casopisa-tragovi-na-kliofestu/> (poslednji pristup: 31. 8. 2021)

¹³ Vidi: Predrag Brebanović, *Svetozar Petrović o nacionalnom pitanju: uvodna razmatranja*, *Tragovi* 1, Zagreb, 2020, 121-151.

¹⁴ Godine 1961. on je sproveo anketu u kojoj je u ime uredništva ispitanicima (A. Flaker, I. Frangeš, J. Kaštelan, V. Pavletić, R. Supek, V. Sutlić, P. Šegedin, A. Šoljan) poslao spisak od osam pitanja (o društvenim kriterijima, angažmanu, konformizmu, dogmatizmu, etici, apstrakciji, svakodnevicu, birokratiji) – među kojima *nije* bilo i nacionalno. Ali je, nakon dobijenih odgovora, bio prinuđen da u uvodniku oktobarskog broja registruje spontano

tekstom „Marksisti i kritika“; Peratoner mu je replicirao napisavši „Uzgredne primjedbe na jednu vatrenu diskusiju“, da bi mu Petrović u istom broju uzvratilo sa „Nekoliko bitnih primjedbi“, čime je rasprava i okončana.¹⁵ U nju se nije umešao niko treći, ali su pojedini njeni segmenti preštampani, koliko sam mogao da utvrdim, u sarajevskom dnevnom listu *Oslobođenje* (koje je izvatke iz Peratonera prenelo početkom juna 1962), te u zagrebačkim nedeljnicima *Telegram* i *Studentski list* (koji su odlomke iz Petrovića štampali u prvoj polovini novembra 1962), što nam sugeriše da je diskusija iz *Naših tema*, barem u nekim svojim momentima i aspektima, imala recepciju masovniju od časopisne.

Priroda samog spora bi se u jednoj rečenici mogla sažeti ovako: dok je Peratoner vapijao za više marksističke kritike, pitajući se da li takva u onovremenoj Jugoslaviji (uprkos okolnosti da je poredak u zemlji bio socijalistički) uopšte postoji, Petrović je zastupao i teorijski obrazlagao uverenje da se suština književne kritike – i ujedno njena *differentia specifica* – sastoji u subjektivnosti, nepredvidivoj kreativnosti i slobodi od bilo kakvog, a naročito ideološkog (i, šire gledano, filozofskog) apriorizma. Mada je i sâm bio marksista, Petrović se u odgovoru Peratoneru usprotivio održavanju ideološkog monopola, docirajući da bi se i sâm Marx izuzeo iz nekih vidova jugoslovenskog marksizma. O kritičarima na kakve Peratoner apeluje da se aktiviraju on kaže da „[m]arksizam njihovih članaka apstraktan je i neuhvatljiv, dosadan i prijeteći namršten kao Bog srednjovjekovnih crkvenih prikazanja“.¹⁶ Nasuprot Petrovićevom, Peratonerovo izlaganje bilo je manje fokusirano i prošarano nemotivisanim ekskursima, ali nije upitno da se on zalagao za više ideologije u kritici.

Na prvi se pogled tu nije radilo ni o čemu drugom doli o tipičnom okršaju između dogmatskog (Peratonerovog) i nedogmatskog (Petrovićevog) marksizma, kakvih je u (ne samo) intelektualnom miljeu druge Jugoslavije bilo u izobilju. Takvoj interpretaciji u prilog ide i to što je ime koje je dvojici supolemičara najčešće dolazilo pod pero bilo György Lukács. Svima je znano da su se oko filozofskog i političkog meandriranja mađarskog mislioca desetlećima sporili marksisti širom sveta, kojima je u tom natezanju jedan od većih problema bila i (ne)moгуćnost razdvajanja estetske i ideološke ravni. Iz tog ugla, indikativan je odnos koji su dvojica tadašnjih Zagrepčana iskazala spram umetničke avangarde: dok se Peratoner – uzimajući za primer elektronsku muziku i kritikujući pristalice novijih tendencija iz vremena prvog Muzičkog bijenala – prema njoj ophodi lukačevski, Petrovićevi su vidici, u načelu, znatno širi. Jednako je indikativno i to kako se pozicioniraju prema Krleži, pošto ga obojica u svojim suprotstavljenim argumentacijama uzimaju za „svedoka“. Nije neočekivano da je Petrović nastupio kao protivnik onih *drugova* za koje je – nezavisno od toga što su i dalje „okićeni levom frazom“ – Krleža postao „neka vrsta kritičarskog perfekta, i to uglavnom kritičarsko-pedagoškog perfekta“.¹⁷

Međutim, nekome kome je glavno područje interesa književna teorija i njena istorija, polemika između Petrovića i Peratonera neuporedivo je interesantnija i značajnija nego što bi se na osnovu dosad iznetih akcenata pomislilo. Posmatrana kroz dijahronijsku (ne samo konvencionalno-istorijsku, nego i fukoovsko-arheološku) prizmu, ona nam nudi mnogo više. Iz nekoliko razloga.

---

prekoračenje zadatog okvira, pošto se i „problem tradicije, problem nacionalnih motiva, iako nespomenut u preliminarnim redakcijskim pitanjima, sasvim samostalno našao u središtu više nego jednog priloga u ovoj diskusiji“ (Svetožar Petrović, *Neophodnost razgovora u kulturi [Uvodne napomene]*, Naše teme 10, Zagreb, 1961, 1394).

¹⁵ Vidi: Peratoner, 1962; Petrović, 1962; Peratoner, 1963; Petrović, 1963.

¹⁶ Svetožar Petrović, *Marksisti i kritika*, Naše teme 6, Zagreb, 1962, 1335.

¹⁷ Isto, 1334 i 1338.

Pre svega, tokom višemesečnog obračuna s Peratonerom, Petrović je – blagodareći tom neposrednom podsticaju – počeo da artikulise jedno originalno razumevanje književne kritike. Ono će desetak godina docnije u dovršenom obliku biti izneto u *Prirodi kritike*, gde nam je data i neprevaziđena definicija koja glasi: „Književna će se kritika vjerovatno najtačnije odrediti ako se kaže da je ona *kreativna aktivnost (odnosno rezultat kreativne aktivnosti) kojom se kritičarevu doživljaju djela utvrđuje kontekst, i ono se (djelo) njime (kontekstom) tumači i prema njemu vrednuje*.“¹⁸

Na stranu sad ta definicija sama i njene striktno teorijske konsekvence. Premda je na osnovu nje svima, pa i Peratoneru, moralo postati belodano da je Petroviću od socijaliste Györgya Lukácsa bliži socijalista Oscar Wilde (sa svojim određenjem kritike kao umetnosti), ovde nam je važnije nešto drugo: to što u istom, zaključnom segmentu *Prirode kritike*, pod naslovom „Pojam književne kritike i pojam marksističke književne kritike“ – preciznije, u njegovom „Okviru“ – Petrović opsežno citira svoj tekst „Marksisti i kritika“. Čini to tako što ga dekontekstualizuje, jer Peratonera (lukavo ili samilosno? lukavo-samilosno?) ne spominje. Takva strategija Petroviću inače nije bila strana, jer on nije voleo da imenuje svoje neistomišljenike (kao ni istomišljenike). Stoga izgleda niko nije primetio da se u knjizi kritički, pomalo usplahireno aludira i na Franju Tuđmana (tačnije, na njegovu knjigu *Velike ideje i mali narodi* iz 1969), pri čemu mu se ime takođe ne navodi. Ali, dok smo u međuvremenu svi saznali ko je Tuđman, ogromna većina još uvek ne zna za Peratonera – čoveka naspram koga je Petrović izgradio vlastito teorijsko stanovište i kome bi utoliko i on, a i mi (kao baštinici ideja i koncepcija izloženih u *Prirodi kritike*), u izvesnom smislu trebalo da budemo zahvalni.

Zbilja, ko je Ervin Peratoner? Dostupni podaci o njemu sasvim su oskudni, što prilično čudi kada se zna za njegovo permanentno prisustvo u hrvatskoj i jugoslovenskoj kulturnoj i političkoj javnosti tokom najvećeg dela druge polovine prošlog veka. Nemoguće je doći do bilo kakvog njegovog životopisa ili bibliografije. S druge strane, uprkos tome što u njoj ne postoji zasebna jedinica o njemu, *Hrvatska književna enciklopedija* ga je u odrednici o polemici donekle revalorizovala.¹⁹ Po vokaciji istoričar umetnosti (školovao se, pred rat, u Beču), on se nakon *Moderne umjetnosti* (1960) – za ono vreme vrlo informativne i usto živahnim narativnim stilom napisane knjižice, u kojoj je njegov sociologizam bio mekši, oplemenjeniji formalističkim i filozofskim analizama i manje štetan nego pri kasnijim, publicističkim zadiranjima u srodna estetička pitanja – gotovo nije ni oglašavao u matičnom domenu. Radio je kao urednik Kulturno-zabavnog, a bio je i jedan od osnivača Trećeg programa Radio Zagreba. Uživao je status istaknutog (onovremenim žargonom kazano) „društveno-političkog radnika“ iliti „partijskog intelektualca“, ali bio i ozloglašen kao „hardlajner“. Budući blizak Stipi Šuvaru, on se u Hrvatskoj neretko, ali verovatno neopravdano, spominje kao jedan od saradnika pri izradi *Bijeke knjige* (čiji je izlazak, istina, podržao).²⁰ U Srbiji ga se ni tim povodom ne seća niko,

¹⁸ Svetozar Petrović, *Priroda kritike*, Zagreb, 1972, 319.

¹⁹ Vidi: *Hrvatska književna enciklopedija*, sv. 3 (ur. Velimir Visković), Zagreb, 2011, 398-404. Znatan deo te odrednice (onoliki koliki je i Matoš dobio!) Nikica Mihaljević posvetio je polemici koju je Peratoner šezdesetih vodio s Vladom Gotovcem oko nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Sporeći se u časopisu *Razlog* i listu *Telegram* s ideološkim protivnikom koji ga je nazivao „epizodistom“ i „papagajem u sovinom perju“, Peratoner je doista demonstrirao veće polemičko umeće nego replicirajući početkom iste decenije Petroviću, sa kojim je delio levičarski pogled na svet.

²⁰ Pun naziv tog dokumenta bio je *O nekim idejnim i političkim tendencijama u umjetničkom stvaralaštvu, književnoj, kazališnoj i filmskoj kritici, te o javnim istupima jednog broja*

pa ni priređivači izdanja *Bela knjiga – 1984: obračun sa „kulturnom kontrarevolucijom“ u SFRJ* (2010).

O samoj Peratonerovoj bliskosti Šušarevoj struji svedoče materijali sa – u organizaciji Komisije CK SKH za idejna pitanja i informiranje 23. maja 1984. u Zagrebu održanog – „Savjetovanja o idejnoj borbi u sferi kulture i stvaralaštva“, koji su preneti (zar nas to čudi?) u *Našim temama* (br. 7–8/1984). Izlaganje mu je rečito bilo nazvano „Korijeni naše 'udružene opozicije'“ (u Fondu je zavedeno pod inventarnim brojem 99) i u njemu je originalno i samouvereno prikazao onodobnu konfiguraciju političkih snaga u SFR Jugoslaviji. Dok levicu navodno drži Savez komunista, a centar Socijalistički savez radnog naroda, na (nelegalnoj) desnici je, po Peratoneru, poprilična gužva, jer su tamo združeni *ljevica desnice* (konzervativni dogmatičari bliski SK) i *desnica desnice* (klasično-fašistoidnog tipa). Iz toga doba potiču i njegovi tekstovi kakav je „Klasne osnove antisocijalističkog delovanja i antikomunističkih ideologija“ (inv. br. 91).

58 Svoje posljednje članke napisao je oko 1990. godine. U njima se jasno i glasno suprotstavlja vladajućem nacionalizmu, impotentnoj socijaldemokratiji, precenjenom liberalizmu i nadolazećem kapitalizmu. Naslovi nekih od njegovih tadašnjih uradaka, pogotovo onih štampanih u listu *Komunist*, govore sami za sebe (npr. „Plićaci i grebeni tržišta“, inv. br. 82).

O JEDNOM ARHIVSKOM FONDU

[illegible]

Tako stižemo i do pitanja: šta se o Peratoneru može saznati na osnovu njegove lične zaostavštine, odnosno onog njenog segmenta koji je supruga mu Zora Peratoner tokom 2010. i 2011. poverila Arhivu Srba u Hrvatskoj (gde sam se susreo i s prethodno spomenutim tekstovima)? Da li i koliko taj fond obogaćuje našu predstavu o jednoj ličnosti, njenom opusu²¹ i vremenu u kojem je živela? Menja li se usled toga naše razumevanje Peratonerove polemike s Petrovićem? Ili čak i naše razumevanje samog Petrovića, a napose razumevanje nečega što nas najviše intrigira: njegovog razumevanja književne kritike?

Fond Ervin Peratoner sastoji se iz ukupno 147 fascikli raspoređenih u tri kutije. Od celokupne građe – nastale u razdoblju od 1953. do 1991. godine – samo je u dve fascikle moguće pronaći materijal koji se direktno tiče Petrovića. U prvoj se, zajedno s mnoštvom novinskih isečaka, nalazi pominjani prilog iz *Oslobođenja* (od 5. 8. 1962), tačnije odlomak iz teksta koji će izazvati prvu Petrovićevu reakciju. Druga je filološki neuporedivo provokativnija, jer je

Slika 2

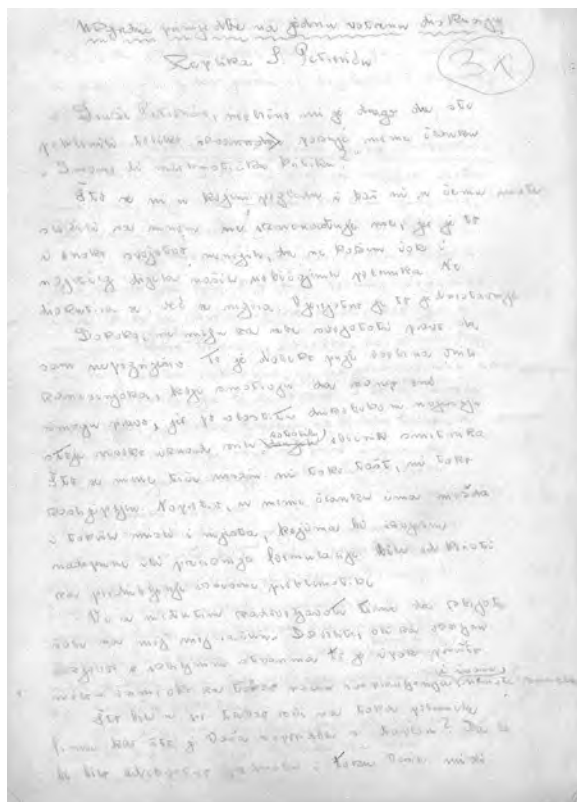
kulturnih stvaralaca u kojima su sadržane politički neprihvatljive poruke – što je predugo i za Peratonerove standarde. Zvanični potpisnik: Centar za informiranje i propagandu Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije.

²¹ Sastavni deo Fonda je i dokument iz fascikle br. 49, kojim Zora Peratoner, zarad regulisanja autorskih prava na temelju muževljeve oporuke, sudu prilaže „djelomičan popis“ njegovih radova. Upotrebljiv je kao polazna tačka za dalja (vanarhivska) istraživanja.

pod brojem 118 u njoj pohranjen autograf Peratonerovog odgovora Petroviću (slike 2i 3). No, ukoliko izuzmemo čaroliju onog neponovljivog osećaja koji imate svaki put kada dodirujete prošlost, ni ta nam fascikla – mada izaziva izvesne impresije, mameći na grafološku ekspertizu – ne pruža nikakva nova saznanja.

Građa Fonda nam, nažalost, ne daje odgovor ni na druga pitanja koja se čitaocu *Prirode kritike* u vezi s Peratonerom prirodno nameću. Recimo: da li je Petrović na Peratonera (ne imenujući ga) mislio i onda kada se doticao napada koji je u „Radio-dnevniku“ od 7. 10. 1969. bio izveden na koncepciju jugoslovenske književnosti?²² S obzirom na uverenja koja je, kako iz arhivskih materijala saznajemo, Peratoner u toj sferi zastupao sporeći se s Vladom Gotovcem – na primer, u tekstu „Pretpostavke za korespondiranje nacionalnih kultura u jugoslovenskoj zajednici“ (*Telegram*, 18. 3. 1966) – nakon uvida u Fond nam se takva mogućnost čini (još) verovatnijom, tim pre što se ni u *Našim temama* on nije libio da Petrovića, ne izbegavajući antijugoslovenske konotacije, poveže sa „žurnalizmom“ u rasponu „od Pietra Aretina do Krste Cicvarića“.²³ Peratoner je, naprosto, tokom šezdesetih bio izrazitije od drugih opredeljen nacionalno, ali i odlučnije od drugih antinacionalistički. Suprotno njemu (ali možda zahvaljujući njemu?), Petrović je – pod uticajem tzv. čikaške kritike (*Chicago School*), sa čijim se idejama i njihovim zastupnicima upoznao tokom svojih boravaka u Americi – razvio potpuno drugačiju, pluralističku koncepciju, u skladu sa kojom je moguće govoriti i o nacionalnim i o jugoslovenskim/jugoslavenskim književnostima (množina), ali i o književnosti jugoslovenskoj/jugoslavenskoj (jednina).

Od radijskih uradaka Peratonerovih u Arhivu su nam u rukopisnim verzijama dostupni feljtoni kao što su „O onoj drugoj Njemačkoj“ (1983) ili „Pad i smrt levice“ (u šest nastavaka, 1990), transkript specijalne emisije Trećeg programa snimljene nakon smrti Vladimira Bakarića (1983),²⁴ kucani rukopis emitovanog predavanja „Ideologija i

Slika 3

²² Uporedi: S. Petrović, *Priroda kritike*, 269-271 n3.

²³ Ervin Peratoner, *Uzgređne primjedbe na jednu vatrenu diskusiju: replika S. Petroviću*, Naše teme 1-2, Zagreb, 1963, 62.

²⁴ Nakon što nas Ženski glas obavesti o tome da je Bakarić umro, Muški glas u tom scenariju izgovara:

„Bili su trojica:

Prvi i najveći – Tito, strateg i vođa revoucije.

Edvard Kardelj – njen ideolog.

kultura“ (održanog u Političkoj školi Saveza socijalističke omladine Hrvatske u Fažani, 1985), kao i radijskog prilog „Dva značajna datuma i dva epohalna događaja evropske povijesti (Boj na Kosovu 1389. i Velika revolucija u Francuskoj 1789. godine)“, koji će 1990. biti publikovan u sarajevskom časopisu *Dalje*.

Daleko najveći deo Fonda čine štampane ili rukopisne verzije Peratonerovih autorskih tekstova koji su, osim u *Našim temama* i *Telegramu*, izlazili u *Ženi*, *Kulturnom radniku*, *Socijalizmu*, *Pitanjima*, *Poletu*, *Oku*, kao i dnevnim listovima poput *Vjesnika*, *Borbe* i *Večernjih novosti*. Tu je i masa „poluobjavljenog“²⁵ i neobjavljenog štiva, unutar kojeg se izdvajaju recenzije rukopisa pisane za različite izdavače. Peratoner je za štampu preporučivao dela Pere Kvesića i Jevrema Brkovića, Zlatana Gavrilovića i Gorana Babića, dok su među onima čije je knjige prikazao nakon što su objavljene bili Vladimir Velebit i Stipe Šušar, Jorge Semprun i Hugh Tomas, Vasilij Grossman i Borislav Pekić (čije *Zlatno runo* hvali kao spoj *Seoba* i *Glembajevih*). Napisao je i izvestan broj putopisnih tekstova (o Italiji, Nemačkoj, Bugarskoj, Grčkoj) koji u Arhivu kao takvi nisu ni izdvojeni, ni hronološki poređani. U Fondu je arhivirano i više desetina dopisa uredništvima, raznih reagovanja (nekih pisanih i pod pseudonimom Lovro Laganja), otvorenih pisama, neobjavljenih intervjuua (npr. za beogradsku *Dugu*) i to uglavnom iz osamdesetih godina, koje nam na osnovu tog gradiva deluju kao veoma dinamične, ali i politički restriktivnije (sa mnogo više zabrana i skandala) nego što se o njima mahom misli.²⁶ Kuriozitet je u tome da se Peratoner već u prvoj polovini te decenije nebrojeno puta zapitao hoće li u Jugoslaviji biti rata.

Kao jedan od interesantnijih novinskih isečaka u Fondu se može pronaći i članak „Peratonerove kontradikcije“ Igora Mandića, štampan u *Vjesniku* od 5. 6. 1974. godine. Bio je to odgovor na Peratonerovo reagovanje pod naslovom „Vizije i iluzije Igora Mandića“ koje je usledilo nakon što je Mandić polemisao sa tezama iz jednog od Peratonerovih radova objavljenih u *Našim temama* („Funkcija, mjesto i moć masovnih sredstava informiranja u društvenom životu Hrvatske“, br.12/1973) u članku „Negativna vizija (naših) masovnih medija“. Navodim to zato što Mandićeve primedbe na Peratonerov račun liče na one koje je njegov profesor Petrović u *Našim temama* izneo desetak godina ranije. Jer dok Peratoner autoritativno kritikuje ondašnje medije što ne doprinose dominaciji socijalističkih vrednosti, ali se istovremeno i žali da te vrednosti još nisu uspostavljene, Mandić mu (a tu sličnost s Petrovićevim argumentom o kritici postaje eklatantna) uzvraća tezom da je kontradiktorno braniti marksističku teoriju medija koja još nije ni zasnovana. Uzgred: desetak godina kasnije, Mandić će se naći i u *Bijeloj knjizi*, a Petrović neće. Preselivši se sedamdesetih u Novi Sad, profesor je osamdesete proveo

---

I treći: doktor Vladimir Bakarić – njen mislilac.“

²⁵ Takav je, primera radi, zapis „Pitanje moje generacije“ – pokušaj kolektivne autobiografije za koji je Zora Peratoner u dokumentu o predaji materijala Arhivu navela da potiče iz 1958. (premda se u njemu kritički spominje čuveno Bledsko savetovanje jugoslovenskih filozofa, organizovano dve godine kasnije), te da „nije štampan u Hrvatskoj, ali u Beogradu samo djelomično?“.

²⁶ Osamdesetih su se, u formi kontra-udara na Peratonera kao tadašnjeg člana Komisije CK SKH za idejna pitanja, u javnosti počele širiti glasine o tome da je on, tokom svog ratnog zatočeništva u logoru Jasenovac, izdao osiječku partijsku ćeliju. Prema usmenim svedočenjima do kojih sam došao, on se, kao neko ko nije jevrejskog porekla, u logoru obreo zato što se maja 1943, u vreme Himmlerove posete Zagrebu, herojski usprotivio sprovođenju politike konačnog rešenja u NDH – tako što se protestnim pismom obratio ni manje ni više nego listu *Völkischer Beobachter*.

mimo očiju javnosti, zaronivši u teoriju stiha i izučavanje starije srpske književnosti – doduše, na način da je podrivao nacionalni monolit i nacionalističke interpretacije književne istorije. Putevi mu se s Peratonerovima više nisu ni mogli ukrstiti.

ARHIV I KANON

Tu bi negde mogla da otpočne i komparativna analiza dveju životnih i intelektualnih biografija – Petrovićeve i Peratonerove.²⁷ Zapravo je već polemika u *Našim temama* naznačila buduće sudbine obojice aktera, dok Peratonerovi *tragovi* u Arhivu Srba u Hrvatskoj tadašnje nagoveštaje arheološki potkrepljuju. „Arheološki“ u Foucaultovom smislu, koji isključuje interpretaciju i alegorezu. Za razliku od istorije ideja, fukoovska arheologija ostaje nezainteresovana za velike koncepte poput geneze, kontinuiteta i totalizacije. „Археологија се нипошто не равна спрам сувереног лика дела, и не покушава да уочи тренутак у коме се оно одвија од безименог обзора“; „[њ]ој је страна инстанца стваралачког субјекта као разлога постојања дела и начела његовог јединства“, jer ona pokušava „да одреди дискурсе у њиховој специфичности“.²⁸ Zbog toga nam ni u ovom prikazu nisu toliko važne kauzalne veze, koliko ono što francuski mislilac krsti *sistemima rasipanja*. Tim pre što, za razliku od Petrovićevih, Peratonerovi tekstovi o kritici, kao ni njegovi brojni (sociološki, politikološki, istoriografski, estetski) radovi, još nisu ukoričeni. Voleo bih da sam loš prorok, ali ne bi me iznenadilo da – naspram Petrovićevog *дела* – i u budućnosti nastave da manje-više nevidljivo traju u formi *rasutog tereta*.

Utoliko bi se, s obzirom na to da je polemika s Peratonerom postala bitan konstruktivni element Petrovićeve teorije – koja ostaje najznačajniji jugoslovenski doprinos metodologiji proučavanja književnosti – različite fortune dvojice antagonista mogle opisati posredstvom (u uvodu ovog izlaganja dotaknute) teorijske opozicije između *kanona* i *arhiva*. Kanon je aktivna, a arhiv pasivna dimenzija kulturnog pamćenja. Zanimljivo je da neki komentatori tu antitezu objašnjavaju pozivajući se na distinkciju koju je Jacob Burckhardt uveo između „poruka“ i „tragova“ (opet *tragovi!*). Sve što je kanonsko biva dekontekstualizovano i lišeno bilo kakvog posredovanja; arhivsko je, nasuprot tome, ono još-ne-kontekstualizovano, što čeka na interpretaciju. Dok kanonu pristupamo s pseudoreligioznim poverenjem, spram arhiva smo distancirani i čudimo mu se. Jesmo li time dočarali i razliku između Petrovića i Peratонера?

Možda. Ali, nije li nepravedno tu razliku predstavljati kao suprotnost između neke vrste crkve i neke vrste birokratije? Zar gledano politički – u odnosu na jugoslovensku „hrišćansku“ normu iliti kanon – Peratoner i Petrović ipak nisu spadali među pravoverne socijalističke intelektualce, pri čemu su kod prvog prisutni elementi dogmatskog (uslovno i pojednostavljeno rečeno, šuvarovskog), a kod drugog liberalnog (uslovno i pojednostavljeno rečeno, praksisovskog) „gnosticizma“? I šta bi drugo njihov sukob bio nego nastavak predratnog sukoba na književnoj levici, za koji se pod uticajem „krležologa“ Stanka Lasića redovno neobazrivo tvrdi da je okončan Krležinim obraćanjem na Kongresu književnika Jugoslavije 1952. godine? Istorija tog sukobljavanja potvrda je Marxove krilatice prema kojoj sa padom jednog režima nestaju i sve njegove protivrečnosti: jer ako su se nakon nestanka prve Jugoslavije (i dolaska Tita) Krleža i Zogović ponovo

²⁷ Iako je socijalizam kao akademska tema (manje kao ideja) u modi, mi praktično nemamo, nama očajnički nedostaju suvisle sintetičke analize intelektualnog života u socijalističkoj Jugoslaviji.

²⁸ М. Фуко, *нав. дело*, 151.

zbližili, nakon nestanka druge (i dolaska Tuđmana) će i Peratoner i Petrović biti (od) bačeni na marginu. Sudbina ih je tek tada svrstala na istu stranu, ali mi nije poznato da li su devedesetih bili u prilici da se „pomire“.

Na kraju krajeva, premda kanon jeste, a arhiv nije „radna memorija“ neke zajednice, opozicija između njih nije ni principijelno, niti u našem slučaju, apsolutna. Mada ih uzimamo ideal-tipski, oni su – poput *pamćenja* i *zaborava* – dijalektički povezani. Ako je kanon umetnost pamćenja (a tako ga je, kao njegov najstrastveniji zagovornik u književnosti, definisao Harold Bloom), arhiv bi bio umetnost zaborava. Pritom i zaborav, kao i pamćenje, može biti aktivan i pasivan. *Aktivan* je intencionalan, brutalan (cenzorski, ostrakistički) i predstavlja neizbežan sastavni deo „unutrašnjih socijalnih transformacija“; *pasivan* podrazumeva „nenamerne postupke poput gubljenja, prikrivanja, raspršivanja, zanemarivanja, napuštanja ili ostavljanja po strani“.²⁹ I dok je Peratoner gotovo u potpunosti izbrisan iz kulturnog pamćenja, Petrović je „samo“ skrajnut, jer ga u Hrvatskoj prećutkuju, a u Srbiji učutkuju, odnosno tretiraju kao usko specijalizovanog stručnjaka čije su ideje lišene širih i dubljih društvenih implikacija. Teško je zamisliti veću nepravdu koju je nekom autoru moguće naneti. Izuzev, eventualno, one koja je načinjena Peratoneru, kome kao da je postsocijalistička epoha izrekla kaznu *damnatio memoriae*.

Iz te perspektive se dijalog između Petrovića i Peratonera u jednoj od svojih dimenzija danas produžava doslovce kao dijalog – dva arhiva. Naime, i Petrović je posmrtno „arhiviran“, pošto najveći deo njegove zaostavštine čuva Arhiv Vojvodine. Sama građa je već godinama nedostupna (klasifikovana je kao „nesređena“), ali je – za razliku od Peratonerovih – jedan deo Petrovićevih epistolarnih materijala u međuvremenu objavljen.³⁰

Kao „institucije pasivnog kulturnog pamćenja“, arhivi su „locirani na pola puta između kanona i zaboravljanja“,³¹ poentira u tekstu „Kanon i arhiv“ Aleida Assmann i odmah potom uvodi distinkciju između *političkih* i *istorijskih* arhiva. Naravno da ni ta opozicija nije apsolutna. Svi su arhivi i politički i istorijski, s tim da se – primerice – arhiv tajne policije i etnografski arhiv u mnogo čemu razlikuju: dok je prvi važna alatka političke moći, u drugom se čuvaju podaci koji većinski nemaju tu vrstu upotrebljivosti. Istorijski se arhiv javlja tek nakon Francuske revolucije i njegovo se funkcionisanje, prema jednom arhivističkom toposu, može uporediti s praksom biroa za izgubljene i nađene stvari.

Da li je Arhiv Srba u Hrvatskoj, koji besumnje nije ni policijski ni etnografski, politički ili istorijski? Fond Ervina Peratonera svedoči ne samo o prisustvu obe komponente, nego i o tome da ćete u Arhivu Srba na svoje istorijske nedoumice najverovatnije dobiti političke, a na političke – istorijske odgovore. S tim u vezi, jedno od onih pitanja koja nam ne daju mira je i ono suštinsko, nimalo naivno i *par excellence* političko: kako to da je u Arhivu Srba u Hrvatskoj završila zaostavština Ervina Peratonera, a ne recimo zaostavština Svetozara Petrovića (koji je prvu polovinu svog života proveo u Karlovcu

²⁹ Aleida Assmann, *Canon and Archive*, Cultural Memories Studies (ed. by Astrid Erll & Ansar Nünning), Berlin, 2008, 98.

³⁰ Izašle su četiri knjige njegove prepiske: jedna sa korespondentima iz Srbije (2014), jedna sa „strancima“ (2015) i dve sa „zagrebačkim kolegama“ (2017, 2019). Priredila ih je Petrovićeva supruga Radmila Gikić Petrović, a izdali novosadska Akademska knjiga i Fondacija „Legat Svetozara Petrovića“.

³¹ A. Assmann. *nav. delo*, 102.

i Zagrebu) ili zasad nigde pohranjena zaostavština predvodnika *Praxis*-filozofije Gaje Petrovića (koji, za razliku od svog brata Svetozara, nije otišao iz Hrvatske, gde je i umro 1993)? Na to pitanje, koje samo po sebi ne mora biti nimalo zlokobno – nije li ono, naprotiv, „dobra vest“, pošto kao i puno toga drugog dokazuje da Arhiv Srba u Hrvatskoj svoje aktivnosti ne bazira na teorijski zastarelom i politički pogubnom organicističkom konceptu nacije? – ne može se odgovoriti pre nego što budu obavljena opsežna dodatna istraživanja. Ona prevazilaze planirani okvir ovog izlaganja, jer u njima fokus više ne bi bio na pomoći koju nam arhivi mogu pružiti u bavljenju književnom istorijom i teorijom.

Zato ću se sada zaustaviti, ali ne pre nego što na koncu još jednom naglasim kako se na području čitave humanistike ta pomoć i dalje nedovoljno ceni, jer njeni poslenici – čast izuzecima – ne shvataju da ni to što nam arhivi obično ne daju odgovore na pitanja sa kojima im se obraćamo (nego na neka druga, kakva pre ulaska u njih sebi nismo umeli postaviti), kao ni to što u njima ne stanuje „istina“ (a još manje „cela istina“), nipošto ne znači da baš oni ne treba da nam budu polazište pri traganju za njom.

ZAKLJUČAK

U savremenim proučavanjima književnosti pojam arhiva se – otprilike onako kako svi to svakodnevno činimo pri rutinskom formiranju ličnih digitalnih kolekcija, pri čemu je pomena vredno i da naš jezik s(p)retno razlikuje značenje reči „arhiv“ i „arhiva“ – najčešće rabi u jednini. To je očito trop, preciznije metafora, čije se prisustvo može registrovati i mnogo pre Foucaulta i Derride, u visokom modernizmu: na primer, kod Waltera Benjamina, u njegovom *Projektu Arkade*.³² No, uporedo s oporavkom filologije kojem poslednjih decenija prisustvujemo, postepeno sve izraženija postaje svest o tome da ni u tehnološki potpuno drugačijem okruženju ne smemo gubiti iz vida stari filološki aksiom po kojem je smisao uvek neodvojiv od svog istorijskog opredmećenja, jer su „sva moguća značenja funkcija svojih pojavljivanja kao materijalnih artefakata“.³³ Uvažimo li i jedan drugi aksiom – da ono što ljudi danas imenuju „književnim i kulturnim studijama“ ne počiva ni na čemu drugom nego na istraživanju tih artefakata – uvidećemo da nam je odavno neophodno nešto što je Jerome McGann, aludirajući na knjigu Susanne K. Langer *Philosophy in a New Key* (1942) i promišljajući puno toga što je i meni ovde (kao filologu) bilo na umu, zove *filologijom u novom ključu*.

Takva filologija, koja se ne stidi ni nasleđa tekstologije ni nasleđa hermeneutike, neće imati nikakvog razloga da se odriče ni fukoovske arheologije. Biće to u neku ruku povratak idealima nemačkog filologa Augusta Boeckha, koji je još u 18. veku ono čime se bavio odredio kao „spoznavanje spoznatog“ (*Erkenntnis des Erkannten*). Kao jedna od posledica novog-starog disciplinarnog ustrojstva svakako bi trebalo da usledi i povratak filologa u *archive* (množina!), gde ih i u fizičkom i u digitalom univerzumu – osim same građe – već čekaju stručnjaci raznih drugih profila. Uz biblioteke i muzeje, arhivi će ponovo biti mesta na kojem će se odvijati interdisciplinarna razmena kreativne istraživačke energije.

³² Kao ilustracija takve upotrebe nameće se zbornik *Post-Yugoslav Constellations: Archive, Memory and Trauma in Contemporary Bosnian, Croatian, and Serbian Literature and Culture* (Berlin & Boston, 2016). *Arhiv* je tu u trijadi s *pamćenjem* i *traumom*, s tim je njegova važnost naglašena stavljanjem na čelo niza. O tome da u poststrukturalističkoj teoriji pojam arhiva ima neempirijski tretman sličan pojmu traume vidi A. Assmann, *nav. delo*, 102.

³³ Jerome McGann, *A New Republic of Letters: Memory and Scholarship in the Age of Digital Reproduction*, Cambridge, 2014, 19.

Sve se to, pak, može razumeti kao naznaka da će na onom širem, opštedruštvenom planu – uprkos dramatičnim promenama u svetu oko nas, ali jednim delom i upravo zahvaljujući njima – arhiv *kao takav* ne samo opstati, nego i ostati ono što je oduvek bio: „važno dostignuće civilnog društva, možda i jedno od onih posredstvom kojih možemo suditi o njegovoj snazi“.³⁴ Primer Arhiva Srba u Hrvatskoj to nedvosmisleno pokazuje.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

- Arhiv Srba u Hrvatskoj, Zagreb, *Fond Ervina Peratonera* (sign. 3. 2. 7)

Literatura

- Assmann, Aleida. *Canon and Archive*, Cultural Memories Studies (ed. by Astrid Erll & Ansar Nünning), Berlin, 2008, 97-108.
- Brebanović, Predrag. *Svetozar Petrović o nacionalnom pitanju: uvodna razmatranja*, Tragovi 1, Zagreb, 2020, 121-151.
- Cook, Terry. *Archival Science and Postmodernism: New Formulations for Old Concepts*, Archival Science 1, Amsterdam, 2000, 3-24.
- Cook, Terry. *Fashionable Nonsense or Professional Rebirth: Postmodernism and the Practice of Archives*, Archivaria 51, Ottawa, 2001, 14-35.
- Derrida, Jacques. *Groznica arhiva: Freudov utisak*, 15 dana 1–2, Zagreb, 2011, 40-50.
- *Hrvatska književna enciklopedija*, sv. 3 (ur. Velimir Visković), Zagreb, 2011.
- Jakobson, Roman. *Selected Writings – Volume III: Poetry of Grammar and Grammar of Poetry* (ed. by Stephen Rudy), Berlin etc. 1981.
- Jović, Dejan. *Čemu Tragovi?*, Tragovi 1, Zagreb, 2018, 5-12.
- Keene, Suzanne. *Romances of the Archive in Contemporary British Fiction*, Toronto, 2001.
- McGann, Jerome. *A New Republic of Letters: Memory and Scholarship in the Age of Digital Reproduction*, Cambridge, 2014.
- Peratoner, Ervin. *Imamo li marksističku kritiku?*, Naše teme 6, Zagreb, 1962, 60-86.
- Peratoner, Ervin. *Uzgedne primjedbe na jednu vatrenu diskusiju: replika S. Petroviću*, Naše teme 1–2, Zagreb, 1963, 904-921.
- Petrović, Svetozar. *Neophodnost razgovora u kulturi [Uvodne napomene]*, Naše teme 10, Zagreb, 1961, 1393-1399.
- Petrović, Svetozar. *Marksisti i kritika*, Naše teme 6, Zagreb, 1962, 1334-1372.
- Petrović, Svetozar. *Nekoliko bitnih primjedbi*, Naše teme 1–2, Zagreb, 1963, 87-98.
- Petrović, Svetozar. *Priroda kritike*, Zagreb, 1972.
- Petrović, Svetozar. *The Concept of Paradigm in Literary Studies*, Metodološka misao u preseku. Sadašnji trenutak nauke o književnosti (ur. Branislava Milijić), Beograd, 1988, 343-354.
- Фуко, Мишел. *Археологија знања*, Београд и Сремски Карловци, 1998.

³⁴ A. Assmann, *nav. delo*, 106.

Predrag BREBANOVIĆ, PhD

THE ARCHIVE OF SERBS IN CROATIA AND THE LEGACY OF ERVIN PERATONER

Summary

After the literary-theoretical introduction, the paper presents the material housed by and activities of the Archive of Serbs in Croatia in Zagreb. Thanks to the cooperation of the Serbian National Council (the central organization for the protection and promotion of human, civil, and national rights of local Serbs) and the Serbian Cultural Association Prosvjeta (their principal cultural, educational, and scholarly institution), this archive preserves, processes, and makes available the historical heritage relevant to the life of the Serb community in the Republic of Croatia. That is why the Archive of Serbs is of outstanding import for the study of recent history of Serbo-Croatian relations. Conceived as a fulcrum for the eventual establishment of a research center, the Archive is the nub of the network the activities of which are most visible in the scholarly journal *Tragovi* (*Traces*), published since 2018.

The second part of the paper presents an overview of the Ervin Peratoner Fund, one of the most important personal donations to the Archives of Serbs in Croatia. Peratoner was an art historian and publicist who, among other things, participated in discussions of the social role of literary and art criticism. His views on the matter (displayed in the polemic with Svetozar Petrović) are analysed within the perspective of archival material, which provides an unsuspected illumination of his theoretical position.